

Da calécc a calécc : si d'alp ellas Valli del Bitto

Autor(en): **Alther, Yolanda**

Objekttyp: **Article**

Zeitschrift: **Annalas da la Societad Retorumantscha**

Band (Jahr): **128 (2015)**

PDF erstellt am: **06.08.2024**

Persistenter Link: <https://doi.org/10.5169/seals-583128>

Nutzungsbedingungen

Die ETH-Bibliothek ist Anbieterin der digitalisierten Zeitschriften. Sie besitzt keine Urheberrechte an den Inhalten der Zeitschriften. Die Rechte liegen in der Regel bei den Herausgebern.

Die auf der Plattform e-periodica veröffentlichten Dokumente stehen für nicht-kommerzielle Zwecke in Lehre und Forschung sowie für die private Nutzung frei zur Verfügung. Einzelne Dateien oder Ausdrucke aus diesem Angebot können zusammen mit diesen Nutzungsbedingungen und den korrekten Herkunftsbezeichnungen weitergegeben werden.

Das Veröffentlichen von Bildern in Print- und Online-Publikationen ist nur mit vorheriger Genehmigung der Rechteinhaber erlaubt. Die systematische Speicherung von Teilen des elektronischen Angebots auf anderen Servern bedarf ebenfalls des schriftlichen Einverständnisses der Rechteinhaber.

Haftungsausschluss

Alle Angaben erfolgen ohne Gewähr für Vollständigkeit oder Richtigkeit. Es wird keine Haftung übernommen für Schäden durch die Verwendung von Informationen aus diesem Online-Angebot oder durch das Fehlen von Informationen. Dies gilt auch für Inhalte Dritter, die über dieses Angebot zugänglich sind.

Da *calécc* a *calécc* – si d’alp ellas Valli del Bitto

Yolanda Alther (translaziun: Renzo Caduff)

Strusch 25 km en lingia directa naven dil cunfin grischun dat ei aunc oz in sistem d’alpicultura, tiel qual la fumeglia d’alp fa midada tochen 20 gadas el decuors d’ina stad¹. Ella va culla muaglia, vischala ed ulteriura iseglia da *calécc* a *calécc*. Quei ei sempels mirs schetgs che vegnan cuvretgs per in cert temps cun ina tenda per saver habitar e caschar leu. Perscrutar in tal sistem ch’ei semantenus tochen al di dad oz e ses davos gesturs ei era d’interess per l’archeologia alpina.

ill. 1: Valle Gerola, alp Trona Soliva, la famiglia Manni avon siu *calécc*, ils vadials survegnan suenter haver caschau la sera in ton dil schirun (*lazerùn*).

Saver dir enzatgei davart las alps bandunadas che vegnan inventarisadas dall’archeologia ei buc mo grev partenent il temps (vegliadetgna dils stabiliments), mobein era partenent lur funcziun. Senza haver enconuschientschas pli profundas davart il sistem d’alpicultura che stat en connex culs stabiliments, respectivamein cullas restonzas archeologicas da quels, ei la valur interpretativa da talas lavurs limitada. Ina pusseivladad per explicar quellas structures d’habitar alpinas e lur funcziun sa esser quella d’observar las fuormas tradiziunalas dall’alpegiazium sco ella vegn

1 Il tip d’alpegiazium cun ils *calécc* ei vegnius intercuretgs e documentaus en connex cun ina lavur da bachelor all’Universitad da Turitg. Ina publicaziun da quella lavur ei cumparida tier la casa editura Südostschweiz: Yolanda Alther, *Vertikal Mobil. Ein Beitrag zum Verständnis alpiner Wirtschaftsformen in der Archäologie*, Archäologie Graubünden, Sonderheft 3, Chur, Südostschweiz, 2014.

aunc oz praticada el spazi sidalpin. Ellas Alps bergasmascas (tal. Alpi Orobie) dat ei ina migraziun stagiunala che cultivescha duront ina stad plirs scalems, l'aschinumnada alpicultura cun pliras midadas (Mehrstafelwirtschaft). Quella moda da pasculaziun ambulonta pretenda structuradas d'habitar specificas. Mirs schetgs en fuorma rectangulara, numnai el dialect lumbard local *calécc*, surveschan sils differents nivels alpins da pasculaziun sco habitadis temporars e loghens per caschar. Ils suloms stabels orda mir schetg vegnan cuvretgs duront la dimora cun ina tenda. Cul pavel ei fin ed ils animals van vinavon, vegn quei tip da tetg movibel demonstaus, transportaus tiel proxim *calécc* e puspei fatgs si. Sin quella moda eis ei pusseivel da midar liug si d'alp el decuors d'ina stagiun tochen 20 gadas. Mintga singula caschada ha siu sulom da mir schetg (*calécc*). Ei vegn cargau las alps cun vaccas e cauras. Nuegls stabels pils animals existan buc sin quellas alps.

Derasaziun el territori da retscherca lumbard

L'alpegiaziun tenor la moda dils *calécc* serestrenscha oz mo aunc sin in pign territori ella part el vest dallas Alps bergamascas, giudem la Valtlina, ellas vals dil Bitto da Gerola ed Albaredo cun lur vals lateralas, sco era ella val Lesina, tuttas ella provinzia da Sondrio. Plinavon vegn alpegiau tenor la medema izonza ella Val Varrone, ina val cunfinonta ella provinzia da Lecoco. Pli baul cumpigliava il territori aunc ulteriuras vals en quella regiun.

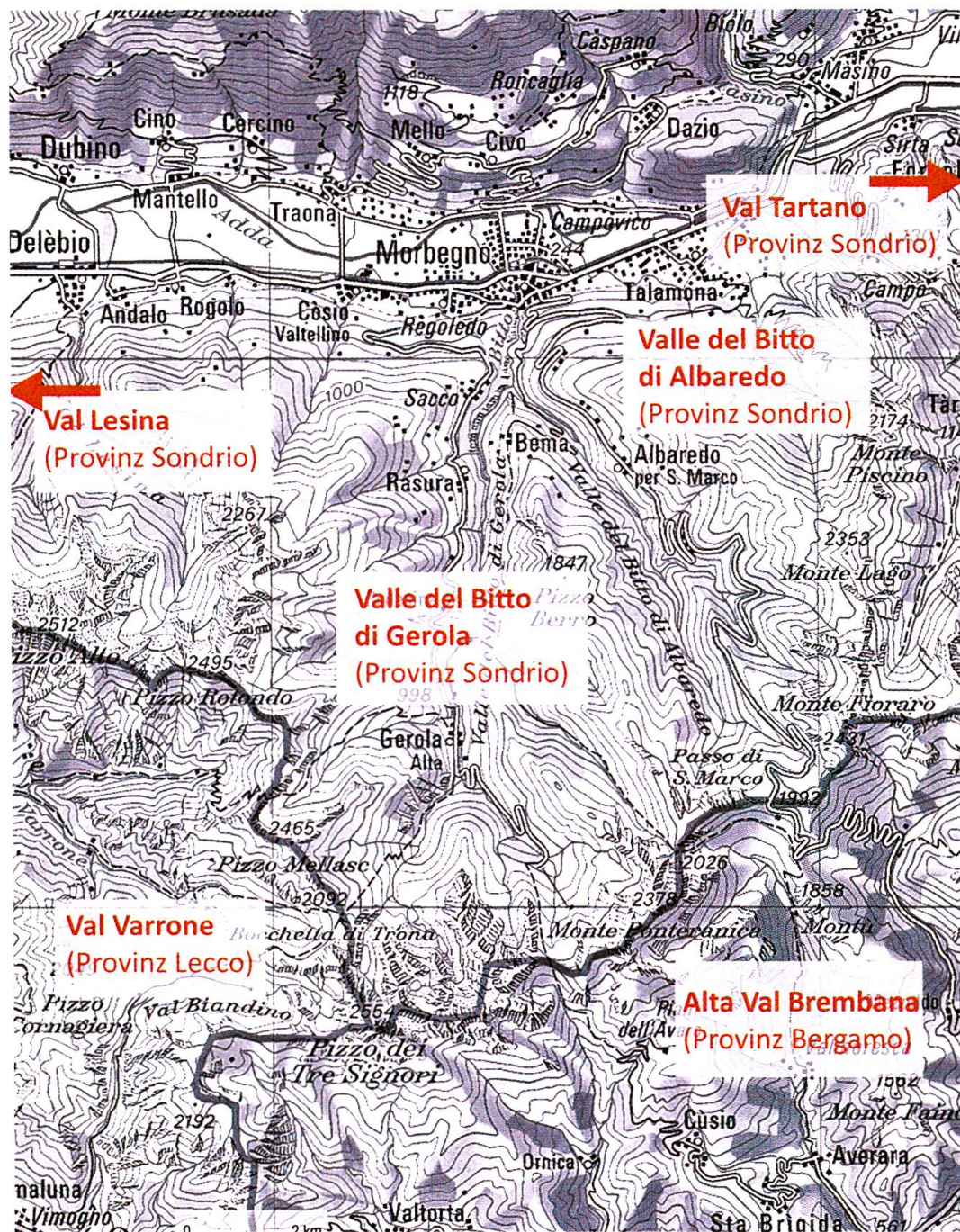
Il *calécc* – la <tegia d'alp> habitada mo temporarmein

Tut ils *calécc* ein construi tenor la tecnica dil mir schetg (*mür a séch*). Quei vul dir, la crappa vegn cavegliada senza maula ina sin l'autra ed ils mirs ein buc ligiai giu. Era vegnan ils mirs construi cun crappa ch'ei d'anflar ella vischinonza.

Il fundament dil *calécc* ei adina rectangulars, darar quadrats. Las mesiras internas ein denter 5 e 6 meters. Ils baghetgs ein unicellulars, els consistan pia mo d'in soli local che vegn mai subdividius. Ins anfla era mai plirs baghetgs in sper l'auter.

Il plaun dil *calécc* ei da tratsch (*teré*), crappa pli gronda che disturbava ei vegnida dismessa. Tenor la tradiziun han ins mai mess plattas giun plaun. Il *calécc* ha ina suletta entrada (*zapél*). Quella sesanfla il pli savens dalla vart orientada viers la val.

Il fatg ch'ina construcziun fixa da tetg maunca, muossa ch'ei setracta d'ina dimora temporara ed ei era in indezi per la mobilitad. Il tetg dil *calécc* consista principalmein ord in ni plirs sparuns e travs, ord ina tenda (*tendùn*) e pichets da lenn (*pichécc*) che vegnan duvrai per fermar la tenda, catschond els el mir schetg ni el tratsch.

ill. 2: Giudem la Valtlina vegnan las alps aunc cultivadas ozildi mond da *calécc a calécc*, cunzun el territori dallas Valli del Bitto, Val Varrone e dalla Val Lesina. Calau cun quei tip d'alpegiasiun eis ei vegniu ell'aula Val Brembana sco era ella Val Tartano.

Sin basa dils mirs exteriori san ins distinguer denter treis tips da construcziun. Quels treis tips ein ina adattaziun alla situaziun dil terren. Il tip che vegn duvraus il pli savens muossa l'illustraziun 3. Quei tip 1 sedat sin basa dalla pendenza dil terren. Per haver en in liug spundiv ina surfatscha interna uliva, vegn il *calécc* schaus dar ella plaunca. Il mir encunter la plaunca vegn aschia tratgs siado en fuorma triangulara. Sisum quei triangel, numnaus *matóch* (l'altezia ei savens varga 2,00 meters) vegn mess si il cul-

mar (*culmìnia*). Da l'otra vart vegn il culmar ligiaus cun in sughet vid in pal (*pasùn*). Sur quels vegn stendiu la tenda e fermau quella cun agid dils pichets. Il tip 2 ch'ei d'anflar en loghens planivs vegn construius senza mirs pil culmar. Cheu vegn il culmar fermaus dad omisduas varts vid in pal. Tiel tip 3, d'anflar en loghens pli aults, vegn tratg siado d'omisduas varts stretgas in mir en fuorma triangulara per aschia saver francar il culmar.

Pli baul, tochen avon circa 50 onns, vegneva il tetg aunc cuvretgs cun aissas. Quellas vegnevan messas verticalmein ina sper l'otra. Per ch'ei seigi pusseivel da cavegliar ellas uliv, schevan ins dar en ellas en ina latta messa per liung sils mirs dalla vart. Oz vegn la tenda (*tendùn*) tratga sur quei lenn rodund (*pertéga*) giu. Tenor informaziuns da Mosé Manni duvra van ins per in tal tetg 24 aissas per mintga vart. Quellas stueva la fumeiglia purtar silla schuiala da *calécc* a *calécc*, cunquei ch'ellas eran memia liungas per vegnir transportadas cun méls.

In'ulteriura fuorma per far tetg als *calécc* ei da cuvierer quels cul *pelòrsc*, in ponn tessiu grop. Quel vegneva fatgs orda coniv resistant cun teisser denteren rests da teila sco quei vegn fatg ozildi pils tarpuns (Flickentep-pich). Il *pelòrsc* vegneva buc mo duvraus per cuvierer il tetg dil *calécc*, mo-bein era per cuvierer giu il fein ni sco fundament pil graun e per metter a seccar fava. In diever semegliont documentescha Riccardo Tognina pil Puschlav. Leu vegn quei ponn tessius a maun numnaus *pelòrscia*². Roberto Pracchi menziuna 1958 il *pelòrsc* sco moda per cuvierer il tetg dil *calécc* ella Val Varrone³.

Era per l'alp Cleuson, silla Gouille, vischnaunca da Nendaz el Valleis sura, san ins documentar per midadas pli ad ault il tetg mobil cun in ponn tessiu⁴. In ponn per far tetg duvra van ins plinavon ellas vals dalla Valtlina Belviso e Venina. Cheu vegneva el duvraus per schurmegiar il latg mess els curters per vegnir sgarmaus⁵.

L'alp Trona Soliva

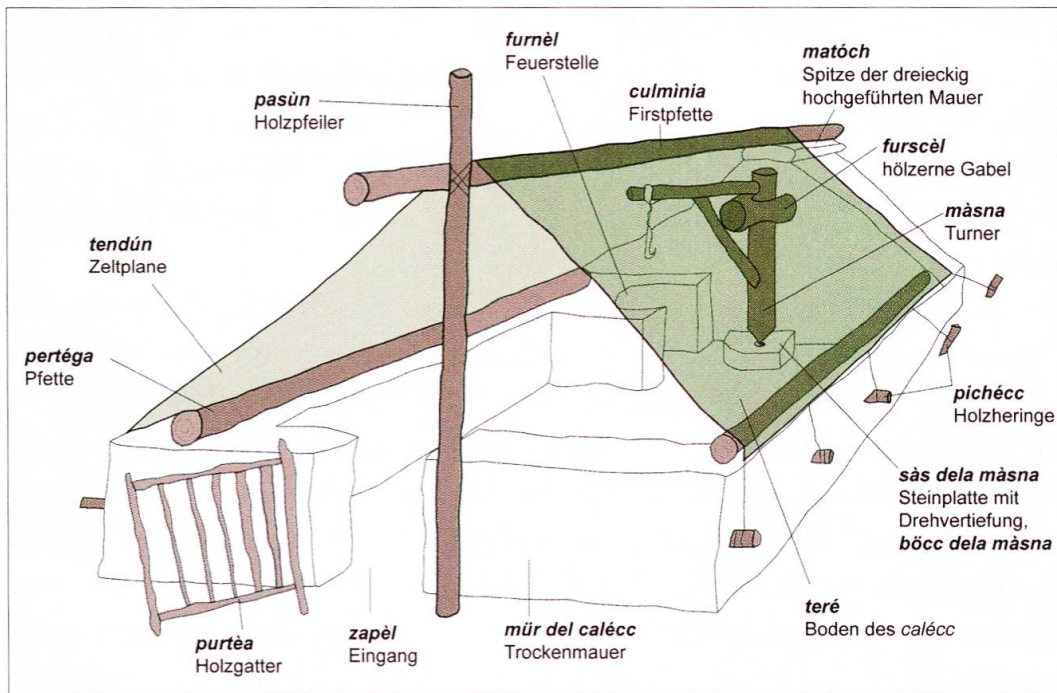
Ozildi vegn aunc alpegiau sin 15 alps tenor l'isonza dils *calléc*. Ina da quel-las alps ei l'alp Trona Soliva, ella Valle della Pietra, ina val laterala dalla Valle del Bitto di Gerola. L'alp Trona Soliva ei in cass ideal per observar e documentar l'alpegiazion ambulonta. D'ina vart ein las structuradas dils *calécc* tochen uss strusch vegnidadas midadas entras modificaziuns vid ils

2 Tognina, Riccardo, *Lingua e cultura della valle di Poschiavo*, Poschiavo, 1981, 154, 278, 330.

3 Nangeroni, Giuseppe / Pracchi, Roberto, *La casa rurale nella montagna Lombarda I. Settore occidentale e settentrionale. Ricerche sulle dimore rurali in Italia* 18, Firenze, 1958, 94.

4 Frödin, John, *Zentraleuropas Alpwirtschaft* II., Oslo, 1940, 312.

5 Nangeroni/Pracchi sco ann. 3, 118.

ill. 3: Plan simplificau dad in *calécc* cun in mir pli ault davostier e cun si la tenda.

ill. 4: L’alp Trona Soliva, *calécc* pià *deli càbri*, la famiglia Manni vid la tscheina el *calécc*, ina suppa cun manizzau en pasta, truffels, fava e surengiu *bitto* sgartau. Magliau vegn orda cups, *sciùdèli*.

stabiliments, da l'otra vart fruntein nus cheu sin ina moda d'alpegiaziun ton sco intacta, sco ella ei schiglioc buc d'anflar pli el territori da re-tscherca. L'alp Trona ei vegnida colligiada pér la stad 2011 cun ina via d'alp che meina naven da Gerola Alta sur il mises Laveggiolo (1471 m s. m.) tochen si ell'alp. Quella colligiazion tardiva ei era la raschun ch'il territori ei staus aschi intacts.

La famiglia Manni, il gestur actual, pren a tscheins l'alp Trona Soliva dalla vischnaunca Gerola Alta dapi igl onn 1957. Igl ulteriur temps ha ella siu dacasa a Cosio, 224 m s. m., giu ella planira dalla Valtina. En tut ein tschun commembers dalla famiglia occupai cul menaschi d'alp. Il bab Mosé Manni che menava pli baul il menaschi ei oz aunc occupaus sco pastur e mulscheder. Dapi la stad 2014 sa el per motivs da sanadad mo pli luvrar en pensum reduciu si d'alp. Siu feagl vegl Adolfo che vess atgnamein giu da sorprender il menaschi, ei dapi in accident restrenschius fetg en sias activitads. El fa il mulscheder. Siu frar, Carlo Manni, impediud d'udida, pertgira oravontut ils animals, gida duront mulscher e vegn duvraus dapertut leu nua ch'ei basegna forza. La sora Zita Manni ei la suletta ch'ei maridada. Ella ei la pli sperta mulschedra. Dapresent mira ella dil bab ed ei buc l'entira stad sill'alp Trona. Sia sora Antonella ei en emprema lingia responsabla pil caschar. Ils pli pigns sbagls duront caschar san lavagar il caschiel ed aschia significar ina gronda sperdita economica per la famiglia. Ils Mannis fan aunc adina diever da tut lur *calécc*. Els dorman aunc adina senza garvats (letgeras; Bettgestell), sin treis madrassas che vegnan nezegiadas da tschun persunas. Quellas vegnan rasadas ora giu plaun dallas 22.00, durmiu vegn el sac da durmir. Il tetg dil *calécc* cuvretgs culla tenda ei aviarts dallas varts stretgas. Igl intern dil *calécc* ei perquei exponius fermamein all'aura. Ei schabegia meinsvart che la plievgia po neuaden sil di ed era duront la notg. Cura ch'ei sufla propi fetg ni sche la fueina vegn bletscha, sa ei sedar ch'il stabiliment ei plein fem, aschia che cussadentas e cussadents ston bandunar il *calécc* ed ir d'inmument a l'auter giuado.

Il *bàitél* – il fecler

En plirs loghens anflan ins sper ils *calécc* aunc restonzas da mirs schetgs d'anterius feclers per la fumeglia, *bàitél*, pl. *bàitéj*. Quels han ina fuorma da fundament pli u meins rectangulara ni rodonda, cun ina lunghezia da 2,50 m tochen 3,00 m ed ina ladezia da 2,00 m tochen 2,50 m. La grossezia dil mir ei denter 0,60–0,70 m, l'altezia entuorn 0,50–0,60 m. Ils *bàitéj* san cunfinar directamein cul *calécc* ni ch'els ein isolai e d'anflar ella vischinonza da quel. Quellas dimoras pils pasturs vevan il medem tetg sco ils *calécc*. Tenor informaziun da Mosé Manni survevan ils *bàitéj* sco liug da star

ill. 5: Antonella e Carlo Manni la sera vid il caschar el *calécc*.

ill. 6: Il *bàitèl* – in’avdonza isolada pils pasturs che vegn buc pli duvrada ozildi, mo ch’era pli baul lur liug da durmir temporar.

surnotg per la fumeiglia che veva buc plaz el *calécc*. Ins savess denton era supponer ch'ei setracti d'in relict dil temps vargau, nua che la hierarchia d'alp lubeva buc a tuts da star surnotg ella tegia principala. Mintgaton sesanflan ils *bàitéj* lunsch naven e dil tuttafatg isolai dils *calécc* zanua ella cuntrada. En quels loghens vegnevan els duvrai dils pasturs sco liug per maner sch'ei era da pertgirar ils animals duront la notg. Zita Manni, anada 1967, ha sezza aunc durmiu sco affon el *bàitél* sill'alp Trona. Da gliez temps era la famiglia aunc cumpleta, aschia ch'ei veva buc plaz avunda per l'entira famiglia el *calécc*.

Da *calécc* a *calécc*

Il punct da partenza per la migraziun ein adina ils *calécc* giudem la pastira d'alp. Suandond la carschientscha dil pastg vegnan ils proxims stavel occupai tochen ch'il *calécc* il pli ault sin 2200 m s.m ei contonschius. Lu vegn ei puspei iu tec a tec a bass. El decuors dalla stad vegn denton buc in *calécc* occupaus duas gadas. La dimora en in *calécc* cuoza denter quater ed otg dis, suenter vegn quel midaus. La vischala, ils uaffens da caschar ed il tetg mobil (sparuns, travs e tenda) vegnan bardigliai da *calécc* a *calécc*.

La greva caldera, *culdèra*, vegn pil solit transportada cun agid da duas lattas e viulta engiu sillas schuialas tiel proxim stavel. Sill'alp Trona vegn duvrau skis vegls enstagl da lattas. La *culdèra* dils Mannis peisa circa 70 kilos.

Dils 43 *calécc* da pli baul nezegia la famiglia Manni oz aunc regularmein 20. Singuls vegnan schai ora per saver far diever dad els la stad sissu ni en dus onns. Mintg'onn ei la successiun dallas singulas midadas in'otra. Sin quella moda eis ei garantiu che las pastiras vegnan engarschadas a moda equilibrada en in turnus dad in tochen dus onns. Perquei ch'ils *calécc* ein datier in da l'auter eis ei buc da surmuntar grondas differenzas d'altezia ed era ils animals vegnan buc stunclentai da liungs viadis. Finamira dalla famiglia Manni eis ei dad ir all'entschatta aschi spert sco pusseivel ad ault. D'ina vart ha il pastg sillas pastiras giubass ina mendra qualitat, da l'otra vart ei il territori d'alp en quei liug fetg teis ed il viadi quotidian tiel tschaler da caschiel, *casèra*, grevs e stentus.

Oz caischa la famiglia Manni en siat da lur 20 midadas buc el *calécc*, mobein en ina hetta (*bàita*) drizzada en fix e cuvretga cun tievlas. Quels baghetgs moderns vegnan mess a disposiziun als Mannis dalla vischnaunca da Gerola Alta, perquei che la lavur els *calécc* corrispunda buc pli allas prescripziuns actualas. Sils ulteriurs stavel vegn denton caschau vinavon consequentamein el *calécc*.

La famiglia Manni carga l'alp Trona Soliva cun 45 vaccas, che s'audan ad ella, e plinavon cun 80 cauras, da quellas ein mo 30 lur atgnas. La culti-

ill. 7: Midada da stavel sill’alp Trona Soliva. La tenda, *tendùn*, vegn tratga ensemen sul culmar e purtada sillas schuialas tochen tiel proxim *calécc*.

ill. 8: Alp Trona Soliva, Carlo Manni porta la caldera, *caldèra*, viulta engiu sin sias schuialas tochen tiel proxim *calécc*.

vaziun dallas alps tenor l'isonza dils *calécc* prevesa buc stallas. Persuenter anflan ins claus, *bàrech*, pl. *bàrenghi*. In *bàrech* ei in toc pastira clausa cun in mir da crappa naturala e groppa. Quels claus vegnan duvrai pils animals sco stavel, nua ch'ei vegn mulschiu, sco liug per maner la notg e per temps da schliat'aura. Il claus lai buc rumper ora la muaglia e scappar engiuviars, quei che schabegia savens sch'ei dat fermes urezis e stempraus. Il *bàrech* sesanfla gest sper il *calécc*. El ha sil pli pauc dus access che vegnan serrai cun lattas. En loghens nua ch'ei ha buc in claus vegnan ils tiers pertgirai ora el liber ed aschia teni ensemen duront la notg e duront mulscher.

Las latgiras

En ses *calécc* producescha la famiglia Manni las latgiras, cheu cuschinan, maglian e dorman els. Per la famiglia ei quei tip da pasculaziun mobila ina premissa per la fetg buna qualidad da ses products, il caschiel local (*bitto*) ed il caschiel frestg, la ricotta (*maschéropa*). Quei ei era in dils motivs per els da cuntinuar cun quei tip d'alpegiaziun. La derasaziun dils *calécc* ha aschia in connex evident culla producziun dil tipic caschiel, numnaus *bitto*.

Il mulscher, la *mulscitùra*

Mulschiu vegn ei adina a maun e caschau vegn ei immediat cul latg ch'ei aunc tievis. Sco dapi adina vegn ei mulschiu e caschau duas gadas per di.

La sutga da mulscher cun in pei, *scàgn*, ha in'aissa da seser rectangulara ni miezrodonda⁶. Pervia dil terren teis, maluliv e leischen han las sutgas da mulscher mo in pei. Tradiziunalmein vegn la sutga da mulscher fatga dil pur sez ordad in singul toc lenn cun in rom. Cuntrari agl usit ellas Alps dil nord ha la sutga da mulscher buca tschenta, per quei ch'ella sto saver vegnir duvrada a moda flexibla tut tenor la configuraziun dil terren. Il *scàgn* vegn era duvraus sco sutga el *calécc*. En sadialas, *sidèi*, vegn il latg purtaus immediat el *calécc* e derschius aunc tievis ella *culdèra*.

Il caschiel *bitto*, la specialidad locala, vegn producius mo duront il temps si d'alp. Ei setracta d'in caschiel grass che cuntegn 15–25% latg caura. Ei vegn pia buc fatg pischada ed ils indrezs per sferdentar il latg e per saver sgarmer el pli tard ein aschia buc necessaris. Il *bitto* vegn magliaus per l'emprema gada suenter 45 dis. Siu gust per propi sedat denton pér suenter enzacons onns, consequentamein s'augmenta il prezi culs onns. *Bitto* da diesch onns vala sco ina delicatessa. Sper la producziun dil *bitto* vegn aunc encugliau il schirun per producir la *maschéropa*.

6 Tenor pader Placi a Spescha vegneva duvrau en Tujetsch l'expressiun «scagno» per la suppia da mulscher d'in pei (Spescha, en: Ebel 1809:269).

ill. 9: Alp Trona Soliva. Zita Manni vida mulscher las cauras, *càbri*. Ella fa quei tenor la moda ellas Valli del Bitto da davos. Entginas ston vegnir tenidas duront mulscher. Carlo Manni ha mess entuorn il sac da curom, *salèr*, cul sal per carmalar neutier ils animals.

ill. 10: Alp Trona Soliva, *calécc pià deli càbri in mezz*, la cugliada (*quagiàda*) vegn alzada ora cun agid d’ina blaha, *pátta*. Quella vegn tenuta e struclada levamein sur la caldera per schar digrar giu il schirun.

Transport e conservaziun dil purment

Il *bitto* e la *maschéropa* vegnan conservai d'uront il temps si d'alp ella *casèra*, in baghetg che sesanfla adina ella part bassa dall'alp. Il caschiel vegn transportaus ina ga per di, la damaun suenter haver caschau, giu el tschaler da caschiel. Sill'alp Trona Soliva vegn il caschiel transportaus el schierl tradiziunal, *campascìn*. Cunquei ch'ei ha buc trutgs dapertut ed il territori ei savens fetg tei, sa in viadi cuzzar tochen 30 minutas.

Fontaunas historicas

Partenent la vegliadetgna dils stabiliments intervegnin nus dalla litteratura secundara che s'occupescha cullas fontaunas historicas dall'alpegiaziun ellas Valli del Bitto, ch'ei vegneva produciu caschiel gia el 13avel tschentaner. Indicaziuns davart il tip dils baghetgs e davart la fuorma d'alpegiaziun colligiada cun quels dat ei denton neginas. Scavaments archeologics el liug ein pil mument aunc buc vegni fatgs, aschia ch'igl ei buc pusseivel da dir dapli davart connexs cronologics denter il tip da baghetg e la fuorma d'alpegiaziun el territori da retscherca en damonda.

Origin dallas expressiuns e significaziun

En connex cullas expressiuns dialectalas dattan enzacons plaids en egl, che san buc vegnir attribui dils etimologs ad in dils lungatgs actuals. Aschia savessen quellas expressiuns renviar ad in origin preroman e cheu-tras era all'aula vegliadetgna da lur referents: p. ex. *bàrech*, *bitto*, *pelòrsc*⁷.

In ulteriur exempel ei era il plaid *calécc*.

Tenor l'etimologia populara ei l'explicaziun da *calécc* sempla: *cà* deriva dil talian *casa* e *lécc* da letg, tal. *letto*. Sco il linguist Remo Bracchi ha informau Michele Corti eis ei pusseivel da reconstruir pil tierm *casécc* las fuormas preromanas *kal* = <grop> (sereferend al material che vegn duvraus per la construcziun) e *cala* = <liug protegiu> (sereferend a refugis sut il grep schurmegiai cun crappa – ina specia da suttetg primitiv)⁸.

Sillas alps da Albosaggia (provinzia da Sondrio) vegn la treglia ellas tegias d'alp numnada *carecc*. Quella era fatga d'in funs da dascha cun empau strom⁹. Era sche jeu sun buc linguista setracta ei cheu tenor miu manegiar d'ina midada dils suns: il consonant liquid <r> vegn substituius dil liquid <l>. Probablamein setracta ei cheu d'ina derivaziun dil lat. *carex* f., *caretsch*. Semplas treglias eran cuvretgas cun *caretsch* (Riedgras,

7 Jud Jakob, *Romanische Sprachgeschichte und Sprachgeographie. Ausgewählte Aufsätze*, Zürich, 1973, 352, 364.

8 Corti, Michele, *Bitto una storia esemplare, una questione aperta*, en: *CASEUS* 3, 2006, 28.

9 Boscacci, Valeria / Pedruzzi, Anna, *La vita sui monti di Albosaggia*, Albosaggia, 2004, 157.

ill. 11: Alp Trona Soliva, il *bitto* e la *maschéropa* vegnan transportai cul schierl, *campascïn*, giu el tschaler da caschiel, *caséra*.

Segge) e cun strom, ed ein enconuschentas pigl entir spazi alpin. Aschia vegness la funcziun dil *calécc* sco liug da durmir puspei accentuada.

In’altra varianta pussevla fuss da derivar il plaid *calécc* dil lat. *collectio* f., «la rimnada», dil lat. *colligere*, *-legi*, *-lectus* «rimnar». Aschia savess ins supponer ina midada dad <o> tier <a>. Il plaid *calécc* significass cunquei il fatg da «rimnar il latg» respectivamein «il liug nua ch’il latg vegn rimnaus».

In’ulteriura hipotesa fuss da veser in connex denter *calécc* ed il lat. *calidus* «cauld», dil verb *calescere* «vegnir cauld», pia cun referiment alla produzzion dil caschiel ni alla fueina caulda.

Da menziunar ei plinavon ch’il curetg *Carum carvi* vegn numnaus els dialects lumbards sin basa d’ina midada dils suns da <r> tier <l>, *calécc* (p. ex. Roveredo, Mesauc, cantun Grischun)¹⁰.

Cumparegliaziun cun auters loghens

Ellas Alps bergamascas ei l’isonza da far midada pliras gadas duront ina stad semantenida. Quella fuorma serestrenscheva denton buc mo a quella regiun. Schibein per la migraziun stagiunala cun pliras midadas sco era per ils stabiliments cun tetg translocabel anflan ins exempels en autras regiuns.

¹⁰ *Vocabolario dei dialetti della Svizzera italiana* IV, 60.

Svizra

Per divers cantuns alpins dalla Svizra eis ei pusseivel da documentar per l'emprema mesadad dil zoavel tschentaner semegliontamein ina alpegiaziun cun pliras midadas. Oz ei quei tip d'alpegiaziun vegnius bandunaus e remplazzaus cun ina alpegiaziun centrala, per gronda part d'ina tochen treis caschadas. Tier las explicaziuns suandontas setracta ei perquei tras-atras dad observaziuns historicas.

Sin l'alp Intschi (Gurtellen, cantun Uri) vegneva fatg midada varga 16 gadas el decuors d'ina stad¹¹, sill'alp Mässeri (Valleis sura) succedeva quei schizun 32 gadas¹². L'alp da vischnaunca da Goppisberg veva gl'onn 1933 aunc 11 stavel cun 14 tegias, dallas qualas mo 11 vegnevan occupadas. Quei per raschun ch'ei vess schiglioc buc giu grascha avunda per mintga stavel¹³. Fertion che las alps dil Valleis sura han senz'exceptziun stabiliments fixs ord mir, ei la situaziun pil Valleis sut empau outra. Cheu han ins la cumprova che l'alpegiaziun cun tegias mobilas ei era stada derasada el territori alpin dil nord. L'alp Cleuson dalla vischnaunca da Nendaz (Valleis sut) veva sis stavel ed ina fuorma fetg semplà dalla tegia d'alp mobila, che vegn fetg datier dil tip dil *calécc* schibein partenent la funcziun sco era partenent sia cumparsa exteriura.

Grischun

Per las alps grischunas san ins buc documentar in diember aschi grond da stavel. Las alps da vaccas han per regla dus tochen treis stavel, darar dapli. Tipic pil Grischun ei igl ir a magliar ora en differents loghens durant igl unviern. Quei tip d'economia da provisiun veva liug cunzun sils mises ed era dependents da clavaus e nuegls fixs. Leu vegneva il fein fatgs en durant la stad e magliaus ora durant igl unviern. Il perveseder mava cun siu muvel d'in nuegl a l'auter, a Val Sogn Pieder saveva quei esser il cass tochen 20 gadas¹⁴.

En connex cun ina repartiziun uliva dalla grascha deva ei en Surselva l'isonza da dislocar periodicamein las tegias d'alp. Enten <ruchegiar>¹⁵ ni <midar las tegias>¹⁶ migrava era il stavel ed aschia la raschun principala per

11 Rebsamen, Henri, *Zur Anthropogeographie der Urner Alpen*, Zürich, 1919, 104.

12 Weiss, Richard, *Das Alpwesen Graubündens*, Reprint Chur, 1992, 79.

13 Frödin, John, *Zentraleuropas Alpwirtschaft II.*, Oslo, 1940, 312.

14 Weiss Richard, *Das Alpwesen Graubündens*, Reprint Chur, 1992, 28.

15 Mira Caspar Decurtins (ed.): *Rätoromanische Chrestomathie 1: Tschentaments de Scheid en Tumliasca*: <Davart las alps [...] 3°. Dein quels da Bargis minch'onni ruckiar las tegias, a quels da l'Armora a Lavadinas, minch'auter onni [...]> (*Crestomazia 1*, p. 806).

16 Pfister, Nicolaus / Pfister, Clemens (edd.), *Reminiscenzas. L'Alp da Schlans e la veta purila*, Schlans, 2013, 16.

ill. 12: La tegia d’alp dislocabla dall’alp Pazzola, vischnaunca da Medel/Lucmagn. La fotografia ei vegnida fatga anno 1939.

l’accumulaziun da grascha¹⁷. A Mustér ed ella Lumnezia vegnevan las tegias ruchegiadas mintga dus tochen treis onns. Ei setractava da construcziuns da lenna rodonda. Sin l’illustraziun 11 vesan ins la tegia translocabla dall’alp Pazzola (vischnaunca da Medel/Lucmagn)¹⁸.

La tegia d’alp translocabla dall’alp Pazzola vegneva erigida mintgamai sin in fundament da crap. Quels fundaments rectangulars eran stabels e reparti sil territori dall’alp. Ei vegneva buc schau dar en la lenna rodonda, mobein mintgamai schau in spazi denteren. La construcziun veva in’alzada, in tetg da slondas e tetgals buc enguttai. Ina preit d’amiez spar-teva la tegia en dus locals. Quel davontier era il pli grond, leu vegneva ei caschau. Il local davostier, encunter la plaunca, era levamein alzaus ora e surveva sco tschaler per metter a frestg il latg aunc buc sgarmau. Omisdus locals vevan access cun in pass solid orda crap. Igl esch-tegia che saveva vegnir serraus sesanflava adina dalla vart encunter la val, finiastras veva ei buc¹⁹. Duas canals menavan il schirun pils pors directamein ordaviert.

17 Weiss, Richard, *Das Alpwesen Graubündens*, Reprint Chur, 1992, 83.

18 Giovanoli, Diego, *Die mobile Sennhütte auf der Alp Pazzola*, en: *Jahresbericht 1995 des Archäologischen Dienstes Graubünden und der Kantonalen Denkmalpflege Graubünden*, Chur, 1996, 156–161. Plinavon Schiffer, Antje, *Die Alp Pazzola in der Val Medel. Geschichte, Organisation und Bewirtschaftung einer oberländischen Kuhalp in Graubünden/Schweiz*, lavur da diplom (buc publicada), Biberach/Riss, 1992.

19 Giovanoli sco ann. 18, 156–160.

En in turnus dad in onn vegneva la tegia sill'alp Pazzola dislocada²⁰. Per saver far quei stueva il stabiliment vegnir demontaus en sia singula tocca. La lenna rodonda era sapientivamein nudada per quei intent²¹. Quei sistem da ruchegiar la tegia ei vegnius mantenius sill'alp Pazzola tochen anno 1971²².

Diego Giovanoli dalla tgira da monuments dil cantun Grischun ha giu cartau 1995 ils fundamentals da crap aunc avon maun. El ha saviu eruir in diember da 47 suloms. Tgei successiun da tegias che vegneva en roda ei deplorablamein buc vegniu transmessa.

Semegliant allas alps culs *calécc* fuva era il tschaler da caschiel dall'alp Pazzola en in liug stabel e sesanflava ella part sut dall'alp. Sill'alp Pazzola vegneva produciu sper in caschiel magher e tschagrun era pischada. Pli navon veva l'alp in nuegl da pors che vegneva medemamein translocaus da temps en temps, denton buc aschi savens sco la tegia²³.

Era sche la dislocaziun periodica dalla tegia sill'alp Pazzola vegneva fatga en intervals da temps bia pli gronds (ina gada ad onn) che sillas alps culs *calécc* (quater tochen otg dis) vegn indicau per omisduas alps la medema finamira, numnadamein quella dad engarschar las pastiras a moda equilibrada.

Omisduas stabiliments il *calécc* e la *tegia* dall'alp Pazzola han ina construcziun da mir schetg, tier la tegia d'alp ei quella il sulom (Fundament), tiel *calécc* ina construcziun sut (Unterbau). La construcziun sura (Oberbau) dils stabiliments ei organica, per la tegia d'alp ei quei la construcziun ord lenna rodonda, pil *calécc* la construcziun da tetg. Ulteriuras comunabladas denter *calécc* ed il tip da tegia d'alp sco el ei enconuschens sill'alp Pazzola ein: la dislocaziun periodica, in'entrada orientada adina viers la val ed il diever dil stabiliment ton per caschar sco era per habitar.

Ils fastitgs che vegnan alla glisch sin basa da retschercas archeologicas muossan enzatgei fetg semegliant. Ina tegia d'alp ida en decadenza lai anavos sco tier il *calécc* structuradas dil mir da fundament, dalla fueina construida orda crappa e dils pass da crap. Tier ils *calécc* ein ils pass da crap all'entrada d'anflar mo darar.

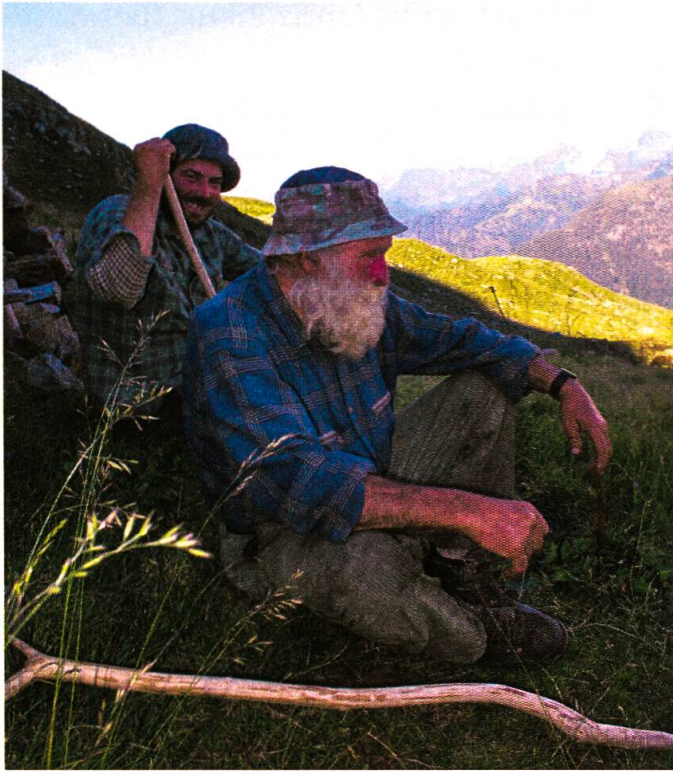
Per motiv ch'ei vegneva fatg pischada sill'alp Pazzola ha la tegia d'alp duas unitads, il *calécc* nua ch'ei vegneva fatg exclusivamein caschiel grass consista mo d'ina singula unitad.

20 Schiffer sco ann. 18, 106.

21 Giovanoli sco ann. 18, 160.

22 Schiffer sco ann. 18, 109.

23 Giovanoli sco ann. 18, 156.

ill. 13: Carlo e Mosé Manni vida pertgirar lur animals.

Frontscha, Italia e Scozia

Ella Maurienne, ella val Doron ed ella Tarentaise (departament Savoie, regiun Rhône-Alpes, Frontscha) ein ils stabiliments, che vegnan duvrai tenor il medem principi cun in tetg organic, enconuschents culs numms *camp-volant*, *camps-volants* <treglias sgulontas>. Sper quels *camps-volants* dat ei ulteriurs baghetgs laterals pli pigns, medemamein mobils e cun funcziun differenta. Per l’ina il camon da pors *porcherie-volante*²⁴, per l’altra s’udeva tiel *camp-volant* ella Tarentaise mintgamai in *caveau au lait*, in tschaler da latg²⁵.

Era per l’Aquitania (departament Pyrénées-Atlantiques) san baghetgs corrispundents als *calécc* cun ina tenda temporara vegnir documentai.

Ellas alps maritimas dil Piemunt (provincia Cunea, Italia) ein baghetgs d’alp *giàs* semanteni, che vegnevan erigi tenor il medem principi sco ils *calécc*²⁶.

24 Messines, Jean, *Savoie. Moyenne et Basse-Maurienne. L’Économie Alpestre Française. Bulletin de la F.F.E.A* 13, 1933, 59–60.

25 Arbos, Philippe, *La vie pastorale dans les Alpes françaises. Étude de géographie humaine*, Paris, 1922, 625.

26 Dematteis, Luigi, *Case contadine nelle Valli Occitane in Italia*, en: *Quaderni di cultura alpina* 1, 1983, 42.

Per las aultas planiras dalla Scozia descriuva Albert Bil ina fuorma semeglionta da pasculaziun temporara²⁷.

Cunquei eis ei pusseivel da cumprovar cun agid dalla litteratura, ch'ina fuorma semeglionta d'alpegiaziun mobila era aunc derasada cunzun el territori alpin dil vest dall'Italia e dalla Frontscha tochen ell'emprema mesadad dil 20avel tschentaner. Mo era pil Valleis eis ei stau pusseivel da documentar in exempel corrispudent digl onn 1934. Stabiliments mobils identics san ins era demussar per las Pireneas en Frontscha e per las aultas planiras dalla Scozia. Aschia san ins concluder che quella fuorma da pasculaziun stuevi haver ina derasaziun in bionton pli gronda, che quei che las descriuziuns dil 20avel tschentaner laian supponer. La fin finala ein construcziuns cun ina structura da tetg mobila vegnidas da semantener il pli ditg en territoris isolai geograficamein, nua ch'il svilup economic ha entschiet pér tard.

Ozildi ei l'economia culs *calécc* smanatschada fetg. D'ina vart pervia dallas prescripziuns higienicas fetg strentgas che l'Uniun europeica pretenda, da l'autra vart ei il *bitto* dapi gl'onn 1996 buc pli in product regional protegiu ed astga aschia vegnir producius all'engronda dallas cascharias ell'entira Valtina; quei era ordeifer l'alpegiada e senza ch'ei vegni caschau a maun.

Ils 15 producents ch'ei dat aunc ein seuni sut il num *Associazione di Produttori di Formaggio Bitto* e vendan lur caschiel en ina stizun comunabla a Gerola Alta. Els cumbattan cun tutta forza per saver mantener lur moda da producziun cumprovada. Tuttina ei il futur malguess. Deplorabla-mein emblidan ins che la producziun dil *bitto* el *calécc* ha mai nuschiu al caschiel. Il cuntrari ei il cass: il caschiel dallas *Valli del Bitto* vala dapi tschentaners sco product d'aulta qualidad, buc mo per la fiera locala, mo-bein era pigl export.

Resumond san ins constatar il suandont: l'alpegiaziun, che suonda il svilup dalla vegetaziun, elaborescha siu product, il latg, mintgamai el liug. Leutier han ins creau structuradas da construcziun primitivas che han lubiu d'ina vart da sedistaccar da refugis aunc pli primitivs che nezegiavan formaziuns geologicas naturalas p.ex. ils *abris* (refugis sut greppa en dil temps da crap tumpriv) ed han da l'autra vart dau la pusseivladad da tuttina puspei vegnir duvradas stagiunalmein. Ina fontauna per far ponderaziuns archeologicas ei il *calécc* sco tal. Dil *calécc*, consistentes d'in local, cun in tetg organic e senza plantschiu, restan, sch'el ei ius en decadenza structuradas d'in sulom rectangular, dalla fueina e digl indrez per saver fer-

27 Bil, Albert, *The Shieling 1600–1840. The Case of the Central Scottish Highlands*, Edinburgh, 1990, 239.

mar il tuorn per pender vidlunder la caldera (platta da crap cun en ina foppa pil tuorn). Dils stabiliments vegn fatg diever mo in cuort temps, quarter tochen otg dis duront ina stagiun d’alp, ed in summa vegnan els buc risguardai mintg’onn el ciclus d’alpegiaziun. La mobilitad necessaria da quei tip d’alpegiaziun garantescha la construcziun da tetg che sa vegnir demontada e transportada. Sin fundament da quella sedat in’ulteriura pusseivladad per giudicar la funcziun da restonzas da mir d’habitadis archeologics.

Litteratura

- ARBOS, PHILIPPE (1922). *La vie pastorale dans les Alpes Françaises. Étude de géographie humaine*, Paris
- BIL, ALBERT (1990). *The Shieling 1600-1840. The Case of the Central Scottish Highlands*, Edinburgh
- BOSCACCI, VALERIA / PEDRUZZI, ANNA (2004). *La vita sui monti di Albosaggia*, Albosaggia, 2004:157
- CORTI, MICHELE (2006). *Bitto una storia esemplare, una questione aperta*, en: CASEUS 3, 2006:19–39
- DECURTINS, CASPAR (ed.) (1982). *Rätoromanische Chrestomathie 1*. Chur 1982, 806.
- DEMATTEIS, LUIGI (1983). *Case contadine nelle Valli Occitane in Italia*, en: *Quaderni di cultura alpina 1*
- EBEL, JOHANN GOTTFRIED (1809). *Kurze Sammlung von Redensarten und Ausdrücken der romanschen Sprache im Kant. Graubünden*, en: *Anleitung, auf die nützlichste und genussvollste Art die Schweiz zu bereisen*, 3. Aufl., 1. Teil, Zürich, Füssli, 1809:264-271
- FRÖDIN, JOHN (1940). *Zentraleuropas Alpwirtschaft II.*, Oslo
- GIOVANOLI, DIEGO (1996). *Die mobile Sennhütte auf der Alp Pazzola*, en: *Jahresbericht 1995 des Archäologischen Dienstes Graubünden und der Kantonalen Denkmalpflege Graubünden*, Chur 1996: 156–161
- NANGERONI, GIUSEPPE / PRACCHI, ROBERTO (1958). *La casa rurale nella montagna Lombarda I. Settore occidentale e settentrionale. Ricerche sulle dimore rurali in Italia 18*, Firenze
- JUD, JAKOB (1973). *Romanische Sprachgeschichte und Sprachgeographie. Ausgewählte Aufsätze*. Zürich
- MESSINES, JEAN (1933). *Savoie. Moyenne et Basse-Maurienne. L’Économie Alpestre Française*. Bulletin de la F.F.E.A 13, 1933:58–60
- PFISTER, NICOLAUS / PFISTER, CLEMENS (edd.) (2013). *Reminiscenzas. L’Alp da Schlans e la veta purila*, Schlans 2013:16.
- REBSAMEN, HENRI (1919). *Zur Anthropogeographie der Urner Alpen*, Zürich 1919:135–140
- SCHIFFER, ANTJE (1992). *Die Alp Pazzola in der Val Medel. Geschichte, Organisation und Bewirtschaftung einer oberländischen Kuhalp in Graubünden/Schweiz*, Biberach/Riss, lavur da diplom (buc publicau)
- STEBLER, FRIEDRICH GOTTLIEB (1903). *Alp- und Weidewirtschaft. Ein Handbuch für Viehzüchter und Alpwirte*, Berlin

TOGNINA, RICCARDO (1981). *Lingua e cultura della valle di Poschiavo*, Poschiavo
WEISS, RICHARD (1992). *Das Alpwesen Graubündens*, Chur, reprint (1941)

Illustraziuns

ill. 2: Uffeci federal per topografia naziunala swisstopo, Wabern BE. Reproduciu
culla lubientscha da Swisstopo (BA 14009).

ill. 12: Vischnaunca da Medel/Lucmagn. Alp Pazzola, tegia da dies (Rückhütte)
da duas unitads, 1939, en possess privat.

Tut las ulteriuras illustraziuns ein da Yolanda Alther

Yolanda Alther, Plutt 18, 7306 Fläsch, yolanda.alther@uzh.ch